

Szűcs Zoltán Gábor
Az alkotmányosság diskurzusai
Esettanulmány a 1994-1998 közötti alkotmányozási kísérletről

Mit jelent az alkotmányosság a politikai gyakorlat számára? Vagyis, mit jelent akkor, ha nem alkotmányjogászok elméletileg részletesen kidolgozott fogalmaként tekintünk rá, hanem olyan tájékozódási pontként és merőben praktikus problémaként, amelyet bizonyos politikai körülmények között a politikai szereplők egyszerűen nem tudnak figyelmen kívül hagyni? Az alábbiakban következő diszkurzív politikatudományi elemzés éppen ilyen perspektívából láttatja majd az alkotmányosság fogalmát.

Előadásom alaptézise, hogy az alkotmányosság – annak ellenére is, hogy egy adott politikai berendezkedés alapjaira vonatkozik – a politikai diskurzus közegében elkerülhetetlenül „lényegileg vitatott fogalomként” működik (Stimson 2006: 317, Ten 2007: 493). Vagyis, sem azt a teoretikus igényt nem képes kielégíteni, hogy egyértelmű legyen, sem azt, hogy a politikai közösségen belül közösen osztott előfeltevéseket fejezzon ki. Ehelyett arra szolgál, hogy kereteket – mind témát, mind struktúrát – adjon a politikai vitáknak.

Ezt a tézist a továbbiakban három további állításra lebontva fogom megvizsgálni, egy olyan zárt szövegtörzshöz (Somogyvári – Kisfaludy 1998), az 1994-1998 közötti időszak alkotmányozási kísérletének dokumentumait felhasználva, mely úgy tűnhetne, bizonyos mértékig véletlenül vált az elemzés kiindulópontjává, hiszen egy elvetélt kísérletről és az alkotmányosság tekintetében esetleg akár még periférikusnak is mondható kérdéstről (egy új alkotmány kidolgozásáról és nem az alkotmányosságról en bloc) lesz szó.

Mielőtt azonban a három résztéziszről mondanék valamit, érdemes megválaszolni a témaválasztás esetlegességének kérdését. Egyrészt, a Horn-kormány időszakában folytatott alkotmány-előkészítési munkálatok egyik sajátossága volt, hogy résztvevői bevallottan „konzervatív alkotmányozásra” törekedtek, azaz, az 1989-90 környékén kialakult politikai berendezkedés számára kerestek új alkotmányos kereteket, nem annak megváltoztatását tűzték ki célul, így az ott folytatott viták egy bizonyos értelemben az egész rendszerváltás utáni magyar politikára általánosíthatók vagy legalábbis arra való reflexiónak tekinthetők. Másrészt, bár az alkotmányosság nyilvánvalóan nem csak az alkotmány szövegével kapcsolatos és ráadásul nem is korlátozható csak egy új alkotmány megírásának problémájára, aligha véletlen, hogy konferenciánk maga is egy alkotmányozási folyamatnak köszönheti létrejöttét. Egy új alkotmány elkészülte számos, az adott politikai közösség alapjait érintő kérdést vet fel, s amiként így van ez ma is, így volt 1994 és 1998 között is. Márpedig az 1994 és 1998 közötti alkotmányozási kísérlet volt a rendszerváltás utáni legnagyobb szabású, leghosszabb és legalaposabb erőfeszítés az 1989-90-ben kialakult alkotmányos berendezkedés újrakodifikálására, s már csak ezért is méltó a figyelmünkre e téma kapcsán; arról nem is beszélve, hogy a kísérlet „konzervatív” volta érdekes kontrasztot mutat a 2010-2011-es, deklaráltan radikális, amennyiben a „szavazófülkék forradalmából” eredeztetett, alkotmányozási folyamattal.

Visszatérve most már az alaptézishez, az alábbiakban három részállítást igyekszem majd igazolni:

- (1) Az első szerint az alkotmányosság fogalmának „lényegileg vitatott” természete nem a Kelet-Közép-Európai alkotmányok létrejöttének valamiféle történeti sajátosságaként értendő, amely alapvetően idegen volna a már megállapodottabb, a társadalom által elfogadott demokráciák világától. Mi több, mint azt jelezni kívánom, ahol az alkotmányosság bizonyos elemei mint lényegileg vitathatatlanok jelennek meg a politikai vitákban, ott egy teoretikusan cseppet sem kikezdhetsen álláspont válik dogmává a politikát belül.

- (2) A második szerint legalább három markánsan különböző fogalomalkotási stratégia működött az alkotmányozás folyamán a vitákban. Ezeket, némileg vitatható módon, *identifikációs*nak, *szubsztantív*nak és *epochalistának* nevezem és meg fogom mutatni, hogy ezek nem csupán lépten-nyomon jelen voltak a vitákban, de hatottak is azokra. Vagyis, állításom szerint az alkotmányosság nem csak in abstracto tekinthető „lényegileg” vitatottnak, hanem konkrétan egy adott politikai helyzetben is jól azonosítható, miben is állhat különböző alkotmányosságfelfogások közötti disszenzus.
- (3) A harmadik szerint az alkotmányosság fogalmának lényegileg vitatott természete nem ok, csupán effektus: a politikai diskurzus működésének terméke. Azaz, bár van hatása az egyes fogalomalkotási stratégiáknak a politikai viták dinamikájára, ugyanakkor az egyes stratégiák háttérében meg lehetőségek heterogén diszkurzív kontextusok állnak. Hogy megérthessük, miért nem értenek egyet a politikai szereplők az alkotmányosság mibenlétét illetően, nem elég felismerni, hogy bizonyos mértékig eleve teljesen másról beszélnek, azt is látni kell, miért.

A „lényegileg vitatott fogalmak” - és a diszkurzív politikatudomány

Azt, hogy az alkotmányosság többféle értelmet hordoz, vissza lehet vezetni arra a tényre, hogy a törvények s így az alkotmányok is nem pusztán a jog saját belső logikáját követve megalkotott dolgok, hanem jog, moralitás és politika társadalmi rendszerei közötti szüntelen egymásra hatás, kommunikáció termékei. Jiri Priban *Legal Symbolism* című könyve (Priban 2007), amely a jog nézőpontjából tekint a jogi fogalmak többértelműségeire, éppen egy ilyen értelmezéssel szolgál, különbséget téve a jog instrumentális és szimbolikus jelentései között. Priban könyve megmutatja, hogy a kelet-közép-európai országok jogával kapcsolatos bizonyos alapvető kérdések (alkotmányozás, identitáspolitika, EU bővítés, igazságtétel stb.) miként értelmezhetőek a jog szűken vett instrumentális dimenziójából kilépő jelenségekként, s egy igen tágas társadalomelméleti keretet is felvázol interpretációjának alátámasztására.

Az alábbiakban viszont én inkább a politika felől nézem az alkotmányosság inherens többértelműségét, s ez a különbség szükségképpen kihatással van a vizsgált jelenség karakterére. Választott perspektívájának, a jogi nézőpontnak köszönhetően Priban alapkategóriáinak van egy bizonyos statikus jellege (a könyv nem véletlenül az architektika kanti metaforájával indít), holott éppen a jelentések változékonysága, mozgékonyasága, a társadalmi viszonyoknak szimbolikus is kifejeződő dinamikussága az, amire a könyv rá akarja irányítani a figyelmet. A politikát választva kiindulópontul viszont szinte magától értetődik a társadalmi jelenségek dinamikus természete, szüntelen változása, s inkább az a mechanizmus igényel további vizsgálatot, amely egyben tartja a különféle irányú mozgásokat.

W. B. Gallie immáron több mint félévszázados múlta visszatekintő terminusa, a „lényegileg vitatott fogalom” (Gallie 1956)¹ a diszkurzív politikatudományi elemzés számára azért különösen fontos, mert egy olyan problémára – az egymással összeférhetetlen, mégis egymás mellett élő jelentéstulajdonítások konstitutív szerepére a politikai diskurzusban – irányítja a figyelmünket, amely a politikai közösségek strukturálódásának egyik, s diszkurzív szempontból különös jelentőséggel bíró mozgatója. A politikai közösség eszerint nem közösen osztott értékek, eszmék alapjain jön létre, hanem annak a vitafolyamatnak a terméke, amely a (ténylegesen vagy potenciálisan) egyet nem értő szereplőket fűzi össze (Szabó 2003: 202; Palonen 2010: 199-214). Ha az alkotmányosság ilyen „lényegileg vitatott fogalom”

¹ Bence György annak idején bizonyos megfontolásokból „lényegileg kontesztált fogalmakról” beszélt, én ezt elkerültem, mert nem éreztem meggyőzőnek a stílris érvét, mely szerint a vita nem elég „erős” kifejezés (Bence 2000). Részben amiatt is egyébként, mert a politikai vita fogalma kulcsszerepet játszik a diszkurzív politikatudomány politikaértelmezésében.

lehet, az kétségkívül nem nélkülöz minden iróniát, hiszen – mint a magyarított kifejezés és annak eredetije, a *constitutio* mutatja – az alkotmányosság fogalma egy adott politikai közösség szerkezetét, belső elrendezését, „vázát” kívánja megragadni, vagyis, mindazt, amire hajlamosak volnánk szükségképpen stabil és minden további vitát kizáró jelentéssel bírónak gondolni. S megfordítva is, hajlamosak lehetnénk egy olyan politikai közösségre, amelyben éppen az alapszerkezetet jelentő eszmékről, elvekről nincs szilárd egyetértés, instabilként és léteben fenyegettként gondolni, ami talán még a jó és rossz politikai rend különbségéről szóló intuíciónkkal is egybevágná, de a politikaelméletnek a modern demokráciák kialakulása előttről örökölt, antik eredetű tradícióival egészen biztosan összhangban lenne.² Ha tehát Magyarországon az alkotmányosság nem mindenki számára minden helyzetben ugyanaz, mégpedig ráadásul anélkül, hogy az egyetnemértést lehetséges volna a jelentések „rendbetételével”, a „téves elképzelések megcáfolásával” orvosolni, abból kézenfekvő lenne egy kelet-közép-európai új demokrácia gyermekbetegségére következtetni.

S valóban, lehetséges ilyen értelmezést adni az alkotmányosság különféle felfogásairól, amint azt röviden érzékeltetni szeretném Venelin I. Ganev egyik tanulmányának példáján (Ganev 2004), aki a bolgár alkotmánybíróság egyik híressé vált döntését vizsgálta (példaként nem véletlenül nem magyar esetet választottam, így ugyanis egy kicsit kitekinthetünk a hazai közegből, jobban láttatva az itt megfogalmazott kérdések általánosabb érvényét is). A frissen felállt bolgár Alkotmánybíróság 1992. április 21-én hozott döntésében ugyanis elutasította a bolgár Nagy Nemzetgyűlés kilencvenhárom tagjának indítványát a széles körben a bulgáriai török kisebbség pártjának tekintett, bár pro forma nem etnikai párt Jogokért és Szabadságokért Mozgalom betiltására. Az indítvány alapja a bolgár alkotmány 11.4-es pontja volt, amely szerint tilos – egyebek között – etnikai alapon szerveződő pártokat létrehozni. Ganev tanulmányából kiderül, hogy a bolgár Alkotmánybíróság lényegében kettészakadt a vitában. A kivonuló kisebbség azt az álláspontot képviselte, hogy az alkotmány betűje alapján mindenképpen be kell tiltani a szervezetet, annál is inkább, mert az etnikai konfliktusok léteben fenyegetik a bolgár nemzetállamiságot, s egy ilyen párt létrejötte a tapasztalatok szerint előrevetíti a politika nemzetállamra veszélyes átetnicizálódását, holott a nemzetállam egységének elve olyan érték, amelynek érvénye túlnyúlik az aktuális alkotmányos berendezkedés időbeli korlátaiban (Ganev 2004: 79-80, 81). A többség álláspontja viszont az volt, hogy a mozgalom betiltása felesleges, mivel nem csak, hogy formálisan nem török kisebbségi párt a JSZM, de ráadásul teljesen érthető és a kisebbség szándékaitól független tény az, hogy az etnikai kérdés Bulgáriában át van politizálva s az is, hogy ezért a kisebbség politikai támaszt keres magának, mert a meg kellett már tapasztalniuk a 80-as években a bolgár kommunisták erőszakos török kisebbségellenes politikáját (Ganev 2004: 80-82). Így érvelésük szerint az alkotmányosságra nézve az igazi veszélyt nem a kisebbségek jövőbeli tevékenysége jelenti, hanem a kisebbség alkotmányos jogait védő politikai garanciák hiánya. Ganev tanulmánya a többségi állásponttal azonosul és a döntésben egy specifikus bolgár modell kialakulásának első lépését látja, amely az etnikai problémára a balkáni mintától eltérő, pozitív választ adott. S bár érvelésében a történelmi tapasztalatok eltérő használata játszik kulcsszerepet, valójában a kisebbségi és a többségi álláspont az alkotmányosság két, markánsan különböző fogalmát testesíti meg: a többségi a jogok biztosítékaként, a kisebbségi vélemény a nemzetállam fennmaradásának garanciájaként értelmezi az alkotmányosságot, s nem kérdés az sem, hogy Ganev maga melyik felfogással azonosul (Ganev 2004: 66).

Hogy azonban az alkotmányosság fogalmának lényegi vitatottsága nem csak az új demokráciák gyengeségére utalhat, azt egy másik példa, Richard H. Fallon Jr. egy 1997-es cikke mutathatja (Fallon 1997), amely a „rule of law”-t előadásomhoz hasonló módon, de persze egy nagyon más közegben szintén lényegileg vitatott fogalomnak tekinti, amelynek eltérő felfogásai az amerikai alkotmányos diskurzusban egyfelől összeférhetetlenek, másfelől

² Itt elsősorban a sztaszisz és a discordia fogalmaira gondolok, vö. Cartledge 2008: 19.

nem is válthatók ki maradéktalanul egymással. Fallon Jr. szerint a „rule of law” eltérő fogalmai (amelyeket ő a weberi „ideáltípus” terminussal jelöl) önmagukban koherens, zárt rendszerek, de korántsem fedik le a „rule of law” kifejezés összes lehetséges használatát, azaz tökéletlenek, s valószínűleg ezért van, hogy a többféle fogalomalkotási stratégia egymás mellett létezhet, hiszen egyik vagy másik csak a problémák korlátozott csoportját képes kezelni. Fallon Jr. négyféle „rule of law” fogalma:

- (a) *historicista*, amely az eredeti szándékokra vezeti vissza az adott jogszabály értelmét
- (b) *formalista*, amely a jog általános szabály voltát hangsúlyozza
- (c) *jogi eljáráson alapuló*, amely a törvényesen meghatározott eljárásokhoz köti a jog legitimitását
- (d) *szubsztantív*, amely morális értékeket rendel a joghoz.

Mint számos példával igazolja, a négyféle „rule of law” fogalom olyannyira nem képes helyettesíteni egymást, hogy még azok is, akiket általában egy bizonyos álláspont képviselőjének tartanak, ha a szükség úgy kívánja, bármikor képesek átváltani a „rule of law” másfajta fogalmának használatára, ami Fallon Jr. szemében az önmagukban koherens „rule of law” értelmezések korlátozott használhatóságát bizonyítják. Azt pedig már mi tehetjük hozzá, hogy ha az amerikai alkotmányos diskurzusok egyik alapfogalma maga is lehet „lényegileg vitatott”, akkor a lényegi vitatottságban nem kell feltétlenül valamiféle kelet-közép-európai elmaradottságot keresnünk, inkább a politikai diskurzus működésének általánosabb törvényszerűségét érdemes feltételeznünk.

Annál is kézenfekvőbb ez a magyarázat, mert vannak olyan aspektusai az alkotmányos diskurzusoknak nem csak Magyarországon, de az egész térségben, amelyekre kifejezetten a lényegi vitatottság lehetőségének nyílt tagadása jellemző. Amint arra Wojciech Sadurski felhívja a figyelmet monográfiájában (Sadurski 2005), Kelet-Közép-Európa alkotmánybíróságainak önlegitimációjában kulcsszerepet játszott – s lényegében alternatíva nélkül állt, mert a „return to normalcy” jegyében a nyugati gyakorlat által már eleve igazoltnak tűnt (Sadurski 2005: XI) – egy olyan felfogás, amely Fallon Jr. szubsztantív „rule of law” fogalmához hasonlóan az emberi jogokkal való foglalatosságot „morális realista” alapon, azaz, további igazolásra nem szoruló, előzetesen adott morális elvek meglétére hivatkozva tekintette legitim tevékenységnek (Sadurski 2005: 29). Sadurski – egyébként meglehetősen kritikus – könyve a térségbeli alkotmánybíróságok működésének ezekben a vonásaiban és a tevékenységükhöz kötődő diskurzusokban Kelet-Közép-Európa demokráciáit fenyegető veszélyt lát. Egyfelől azért, mert úgy véli, a túlságosan elitista, antimajoritárius (Sadurski 2005: 51), bezárkózó, a további vitát kizáró alkotmányos diskurzusok (ideértve a morális realista önlegitimálást) a társadalmak és ezen belül a politikai osztály politikai nevelődését hátráltatják (Sadurski 2005: 117, 290, 298), mivel a jogokról való beszédet obskúrus, szakemberekre tartozó tevékenységnek állítja be. Másfelől pedig azért, mert a vita (s tegyük hozzá, a lényegi vitatottság beismerésének) hiányát politikaellenesnek és a demokrácia értékét lerontó jelenségnek tekinti.

A magam részéről úgy vélem, Ganév, Fallon Jr. és Sadurski beszámolóit nem három markánsan különböző helyzet leírásai, hanem három, markánsan különböző normatív álláspontról vizsgálják ugyanazt a jelenséget, a politika alapfogalmainak lényegi vitatottságát. Ganév az eltérő felfogások közötti értékválasztás híve, Fallon Jr. a lényegi vitatottság jelensége iránt teoretikusan érdeklődik, Sadurski pedig politikailag kritizálja a vitathatóság ignorálását, s ezek az értékválasztások nyilvánvalóan erősen befolyásolják percepciójukat. Bármennyire is jogos például Sadurski észrevétele, hogy a morális realista álláspont elvileg kizárja vagy legalábbis szűk körre korlátozza a vitát, az alábbiakban azt fogom megmutatni, hogy kilépve az általa vizsgált, szűken alkotmánybírói területről, szinte azonnal és elkerülhetetlenül belebotlunk az alkotmányossággal kapcsolatos alapvetően eltérő fogalomalkotási stratégiákba. Vagyis, a morális realizmuson alapuló alkotmányosság-felfogás

lehet nagyon népszerű, s irányulhat minden más álláspont elvi kizárására is, de aligha lehet képes sikerrel homogenizálni a diskurzust. Tehát még egy olyan közegben is, amelyet Sadurski leírt, az alkotmányosság fogalmának viselkedése sokkal jobban megfelel Fallon jellemzésének, mint azt elsőre esetleg gondolhatnánk. Az alábbiakban éppen ezt szeretném megmutatni

Konzeptualizációs stratégiák az 1994-98-as alkotmányozási vitákban

Az alkotmányosság fogalom „lényegileg vitatott” természete szempontjából a „konzervatív alkotmányozás” 1994-98-as kísérlete azért tűnik különösen izgalmasnak, mert mind az eljárási szabályok (a jól ismert 4/5-ös szabály), mind a bevallott célkitűzések (az 1989-90-es alkotmánymódosításokkal létrehozott politikai rendszer alapjainak változatlanul hagyása) viszonylag szűkre szabták az egyetnemértés terét. Mondhatjuk ezt annak ellenére is, hogy az 1998 márciusában végül benyújtott szövegtervezet számos alternatív szövegváltozatot tartalmazott, s annak ellenére is, hogy az alkotmányozási kísérlet nem folytatódott a kormányváltás után. Ilyen háttér előtt válik ugyanis igazán jól láthatóvá, hogy az alkotmányosság tartalmát korántsem olyan könnyű egyértelműen és mindenki számára elfogadhatóan meghatározni.

A forrásokat áttekintve három markánsan különböző stratégia látszik működni a szövegekben az alkotmányosság fogalmának meghatározására. Ezeket az egyszerűség kedvéért identifikációs, epochalista és szubsztantív stratégiának neveztem el. *Identifikációs* stratégia alatt azt értem, amikor az alkotmányosság fogalma a politikai önmeghatározás eszközeként szolgál; *epochalista* stratégia alatt azt, amikor az alkotmányosság egy meghatározott történeti szituációban érvényes értékek vagy szükséges intézmények gyűjtőneveként jelenik meg az érvelésben; *szubsztantív* stratégiának pedig azt nevezem, amikor az alkotmányosságot bizonyos morális értékekkel azonosította az adott szereplő. E háromféle stratégia megkülönböztetésének nem az az alapja, hogy ezek egymást kizáró ellentétben álltak volna egymással, nem is az, hogy egyértelműen azonosítható politikai álláspontokkal korreláltak volna, hanem az, hogy tapasztalataim szerint alkalmasok voltak arra, hogy az alkotmányosság fogalmát egymástól akár függetlenül, esetleg akár egymással szemben kijátszható módon ragadják meg. Nagyjából ugyanúgy, ahogy Fallon ideáltipikus „rule of law” fogalmai, amelyek igen eltérő módon tették fel a „rule of law” jelentésével kapcsolatos kérdéseket. Nem állítom ugyanakkor, hogy nem voltak más fogalomalkotási stratégiák jelen a szövegekben, csak, hogy tapasztalataim szerint ezek játszottak kiemelkedően fontos szerepet.

Megkockáztatom, az alkotmányosságnak ez a három markánsan különböző stratégiája egyáltalán nem a magyar politikai diskurzus, s semmiképpen sem csupán az 1994-98-as időszak vitáinak sajátossága. Könnyű ezt belátni néhány példa segítségével.

Mikor például Klaus von Beyme az alkotmánybírók intézményének Kelet-Közép-Európai meghonosításáról elmélkedik, azt mondja, hogy a bírói felülvizsgálat ott lehet sikeres, ahol erős Rechtstaat- vagy föderális hagyományok léteztek (Sadurski 2005: XI), világos, hogy az alkotmányosság, illetve azon belül egy bizonyos elem magyarázatában központi szerepet tulajdonít egy adott politikai közösség értékeinek, hagyományainak, attitűdjeinek. Éppen ez az, amit én *identifikációs* stratégiának hívok a magyar vitákban. S éppen ez az, ahogyan Fallon a „rule of law” fogalmát és az amerikai társadalom alapvető értékeit kapcsolatba hozza, mondván: „Respect for the Rule of Law is central to our political and rhetorical traditions, possibly even to our sense of national identity.” (Fallon 1997: 3).

Az *epochalista* stratégia sem ismeretlen Fallon vagy Ganév tanulmányában. A „rule of law” historista fogalma szerint, ha valamilyen okból eltávolodtak a jelenben a jogszabályok eredeti jelentésétől, akkor a megoldás a jelen számára aktuális kérdésekre nem az eredeti jelentés eltorzítása, kreatív újraértelmezése, hanem demokratikus módon legitimált eljárások

keretében végrehajtott szabálmódosítás lehet. Vagyis, a historista fogalom „rule of law”-hoz rendelhető jelentések történeti szituáltságát hangsúlyozza univerzális érvényességük helyett. De hasonlóan epochalista módon hivatkozik Ganev tanulmányában a bolgár Alkotmánybíróság többségének álláspontja az alkotmányosságra, amikor azt mondja ki, hogy az alkotmány 11.4 pontját annak figyelembevételével lehet csak értelmezni, hogy mi történt a 80-as években a bulgáriai török kisebbséggel.

S végül, hogy *szubsztantív* stratégia a magyar kontextustól függetlenül létezik, az talán további igazolásra sem szorul. Mégis, idézzük fel röviden, hogy Fallon a „rule of law” kapcsán eleve külön beszél szubsztantív ideáltípusról, de hivatkozhatunk az alkotmány dworkini „morális olvasatára” éppúgy (Ten 2007: 493), mint Sadurski könyvének centrális állítására, hogy a kelet-közép-európai alkotmánybíróságok önlegitimációjának egyik alappillére volt egyfajta „morális realizmus” a jogok tekintetében, amely az alkotmánybírósági döntések igazolását végső soron vitán felül álló értékekre alapozta.

A külföldi példák természetesen csak megerősíthetik, de igazolni nem képesek azt a gyanút, hogy az 1994 és 1998 közötti magyar alkotmányozási kísérlet dokumentumaiban valóban szerepet játszhatott az a háromféle fogalomalkotási stratégia. Érdemi bizonyítékként álljon itt immár néhány magyar példa!

Jellegzetes példája az *identifikációs* stratégiának az, amikor Gál Zoltán azt mondja 1996. május 22-én, a szabályozási elvekről szóló vita kezdetén, hogy

„A jelenlegi javaslat szervesen illeszkedik a magyar alkotmánytörténethez és alkotmányos gondolkodáshoz. Ha az egyes konkrét intézményekre gondolunk, akkor ugyan nehéz a különböző történelmi korszakokon átívelő kapcsolatokat megadni. Mégis szembevetendő Magyarország történelmi és mostani ragaszkodása a parlamentáris kormányformához.” (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 69.)

Mint látható, Gál számára a parlamentáris kormányforma nem egyszerűen egy bizonyos intézményt, mint inkább bizonyos, az adott politikai közösség önmeghatározásában meghatározó szerepet játszó alkotmányos értéket jelent. A parlamentarizmus több az alkotmányosság magyarországi történetében, mint ilyen vagy olyan előnyökkel kecsegtető elrendezés, hiszen hatása emocionális: a közösség „ragaszkodását” váltja ki. Gál megjegyzése egyébként egy némiképp meglepő gondolatmenet része, amelynek központi állítása, hogy a szabályozási elvek három „pillére” a magyar alkotmányos hagyomány, az európai alkotmányfejlődés és a rendszerváltás utáni időszak tapasztalata. Az alkotmány-előkészítő bizottság vezetője előbb a történeti alkotmányosság „szerves fejlődésének” megszakadásáról és helyreállíthatatlanságáról beszél. Majd már idézett szavai után felsorol néhány további példát a magyar alkotmányos hagyomány alapvető értékeire, s kijelenti, hogy a magyar alkotmányosság része volt az alkalmazkodás az európai alkotmányfejlődés változásaihoz. Ezután arra jut, hogy az európai hagyományok nem adnak „kizárólagos” megoldásokat, így nehéz pontosan megmondani, mit hogyan kell szabályozni in concreto, s ezért érdemes tekintettel lenni arra, hogy a magyar fejlődési vonal lényegében a nyugatit követte, s ez mindmáig érezteti hatását. Vagyis, Gál számára az identifikációs stratégia bevallottan csak az új alkotmányos szabályozási elvek kidolgozásának egyik iránya volt, amelynek értelmét nagyrészt a magyar alkotmányosságnak az európai hagyományokkal való egybeesése és hozzá való adaptivitása, alkalmazásának korlátait pedig a „szerves fejlődés” megszakadásának ténye (és annak mögöttes, ki nem mondott okai) jelentik.

Az *epochalista* stratégia is tetten érhető Gál beszédében, mégpedig igen hangsúlyos helyen, a beszéd kezdetén, mikor kijelenti, hogy

„Talán nem túlzás az előző kis közjáték ellenére is, ünnepinek, vagy történelminek mondani ezt a pillanatot, amikor a magyar Országgyűlés megkezdte a köztársaság új alkotmányának szabályozási elveiről szóló javaslat vitáját. Megvannak ugyanis a reális feltételei annak, hogy megalkothatjuk az ország olyan első, teljes írott alkotmányát, melyet szabad elhatározásunkból, külső kényszerek nélkül hozhatunk létre. Csak rajtunk múlik, hogy miként és mikor élünk ezzel a lehetőséggel.” (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 69)

Mint látszik, Gál az új alkotmányt történelmi jelentőségű eseményként írja le. Igaz, nem mint az adott történelmi szituáció által diktált kényszert vagy szükségletet, hanem mint kihasználható lehetőséget értelmezi az új alkotmány elfogadását, de láthatóan éppen ez jelenti számára a pillanat különlegességét: a politikai realitások olyasmit tesznek lehetővé, amire eddig még sosem került sor a magyar történelemben – elkészíthető az első szabadon megalkotott írott alkotmányunk.

S természetesen fontos szerephez jut az alkotmányosság fogalmának Gálnál *szubsztantív* stratégiája is. Mikor azt mondja, hogy

„A tudomány kiemelkedő szerepét az előkészítő munkában azért kell hangsúlyozni, mert ennek révén nyílt lehetőség az alkotmányosság modern elveinek befogadására. A mai magyar alkotmányozás számára ugyanis meghatározó az a forrás, amit a modern alkotmányosság értékei kínálnak.” (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 70)

egyértelműen a korabeli alkotmányozás „meghatározó forrásaként”, azaz az alternatív szabályozási lehetőségek közötti választás mércéjeként írja le a „modern alkotmányosság értékeit”. Márpedig, ha valami mérceként szolgál, alkalmas kritikára is. Ezért például azt mondhatja Gál, hogy az új alkotmányozás a régi alkotmány „tartalmi és szerkezeti hiányosságai” miatt szükséges (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 71).

Az eddigi példák mind egyetlen ember felszólalásából származtak, amiből logikusan adódik a következtetés, hogy egy-egy konceptualizációs stratégia használata aligha lehet exkluzív jellegű. Feltéve, hogy a beszéd nem alapvető koncepcionális zavart tükröz, azt kell gondolnunk, hogy a háromféle stratégia megférhet egymással egyetlen gondolatmeneten belül. De, tegyük hozzá, a példa arra is rávilágít, hogy az egymástól eltérő stratégiák együttes jelenléte ugyanabban a szövegben korántsem problémátlan. Nem feltétlenül kerülnek ugyan konfliktusba egymással, de mint az *identifikációs* stratégiára hozott példánál láhattuk, viszonyuk gyakran még a beszélő számára is tisztázásra szorul. Gál hivatkozik a magyar alkotmányos hagyományokra, de szükségesnek látja a „szerves fejlődést” tagadni és a magyar és európai fejlődést párhuzamba állítani, mert e nélkül láthatóan nem tartaná érvényesnek az *identifikációs* stratégia használatát. Mint ahogy az is nyilvánvaló a beszédből, hogy az *identifikációs* stratégiának Gálnál alárendelt szerepe van a „modern alkotmányosság értékeit” hangsúlyozó *szubsztantív* és a történelmileg egyedi lehetőségeket kínáló jelen pillanatra, illetve a modern alkotmányfejlődésre hivatkozó *epochalista* stratégiákhoz képest, amelyek viszonya ellenben inkább harmonikusnak tűnik, amit éppen az alkotmányosság epithetonjaként működő „modern” mutat, az alkotmányosság alapvető értékei nem történetileg állandó, hanem a jelen pillanatban érvényes értékek.

Talán mondanom sem kell, a háromféle stratégia rendszeresen megjelenik más szereplők megnyilatkozásaiban is, mi több, erősen hatnak az érvelés felépítésére is minden esetben. Olyan különböző pártállású embereknél jelenhettek meg ugyanazok a stratégiák, mint a Gál Zoltán *szubsztantív* érveléséhez hasonlóan a szakmára hivatkozó KDNP-s Isépy Tamás szavaiban az a kijelentés, hogy „abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt [az alkotmány rendeltetését] az alkotmányjogászok már pontosan megfogalmazták és nem szorul senki a saját kútfejére” (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 96). Vagy amikor a Fidesz képviselője, Szájer József ugyanazt az *epochalista* kérdést teszi fel, akárcsak korábban Gál Zoltán (vagy például Hack Péter), hogy vajon „szükség” van-e valamilyen értelemben egy új alkotmányra – igaz, velük ellentétben ő azt mondja, a kétharmados kormánytöbbség miatt meg kell erősíteni az „alkotmányos biztosítékok rendszerét” (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 103). De az *identifikációs* stratégia is sokféle célra felhasználható lehetett: az SZDSZ nevében szóló Hack Péter például az alkotmányozás melletti egyik legfontosabb érvként azt hozza fel, hogy vannak olyan értékek, amelyeket a pártok képviselői egyaránt osztanak (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 80), a kiskgazda G. Nagyné Dr. Maczó Ágnes pedig egy Sánta-idézettel kezdi felszólalását, amely szerint „Mátyás király óta, mert nem lehattunk hatalmon, mert mindig idegen uralkodók vagy egyszerűen nagyhatalmaknak az ügynökei uralkodtak...” (Somogyvári

1998: 85), Szabad György pedig azt mondja, „a magyar nemzet az alkotmányosság fogalmának megismerésétől kezdve nagyon is igényelte, hogy alkotmányos államnak nevezzék Magyarországot (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 113). Vagyis, mind az éppen folyó alkotmányozás mellett, mind ellene felhasználhatták az identifikációs stratégiát.

Tegyük még hozzá, bár az eddigiekben a szabályozási elvekről folyó vita szövegeire hivatkoztam, az alkotmányosság eltérő stratégiák nyomán megalkotott fogalmai egyáltalán nem csak a vita egy bizonyos pontján, priméren politikai típusú szövegekben fordultak elő. Műfailag teljesen eltérő szövegekben is megjelenhettek: például a szakértői véleményekben vagy az elkészült országgyűlési irományokban. Nem úgy tűnik, mintha a műfaji kérdésnek különösebb jelentősége lett volna az alkotmányosság fogalmának eltérő stratégiai szempontjából, s mint azt a fenti példák is mutathatják, maguk a stratégiák nem feltétlenül választották el a különböző álláspontokat: természetesen megkönnyíti az ember dolgát, ha egy adott kérdésben eltérő stratégiák szerint értett alkotmányosságfogalmakat ütköztetve különbözteti meg álláspontját vitapartnerétől, de valójában ugyanazon stratégiát követve is lehetséges volt az egyetnemértést kifejezésre juttatni. Az elsőre jó példa lehet, hogy a kormánypártiaknak az „alkotmányozási szükséghelyzetre” és a „lehetőségre” hivatkozó epochalista érveivel szemben (előbbi persze mindenki csak megemlítette, de rögtön hozzá is tette, hogy ilyen szükséghelyzet nem áll fenn) az MDF-s Balsai István hosszasan fejtegette, hogy a kétharmados többség egyértelmű felhatalmazást jelentene a választópolgárok részéről az új alkotmány megalkotására, s hiányolta a közvéleménykutatást ebben a kérdésben. (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 107-108). Az *epochalista* érvekre adott ellenérve *identifikációs* stratégiát követ: az alkotmányozás szerinte felhatalmazást, demokratikus legitimációt igényelne, de szerinte a kétharmados többség ezt nem teremti meg önmagában. A második esetre pedig az a látens vita lehet jó példa, amely azok között zajlott, akik az új alkotmányozás történelmi jelentőségét abban látták, hogy korábban még sosem született demokratikus legitimációt élvező alkotmány (például Bihari Mihály vagy Hack Péter), s azok között, akik az új alkotmányozást éppen ugyanúgy a legitimitáshiányt felemlítve kritizálták (például G. Nagyné Maczó Ágnes). Mindkét fél ugyanis az identifikációs stratégiát követve érvelt, bár a levont következtetések éppen ellentétesek voltak.

Ha tehát a különféle fogalomalkotási stratégiák ilyen flexibilisek voltak, vajon miféle magyarázóértéket tulajdoníthatunk nekik az 1994 és 1998 közötti alkotmányozási vitákban? Mindenekelőtt azt, hogy szerepük áttekintésével felvázolható e vitáknak a korban sokat emlegetett „konzervatív” karaktere. Az alkotmányozási vitákat az alkotmányosság *szubsztantív* fogalma uralta ugyanis, s e téren lényegében mindenki elfogadta a konszenzus lehetőségét. Az *epochalista* stratégia elsősorban ennek alárendelten, a „modern alkotmányosság” fogalmában jelent meg, időindexszel látva el a szubsztantív értékeket, illetve, másik szerepe az volt, hogy a diskurzust az alkotmányozási folyamat lassítása irányába terelve, mivel azt kevesen gondolták, hogy különösebb „szükség” lenne új alkotmányra, legfeljebb a „lehetőséget” hangsúlyozták. Az *identifikációs* stratégia pedig még inkább alárendelt szerepet játszott: hol a magyar és az európai alkotmányos hagyományok közötti párhuzamok, hol az új alkotmányozás történelmi újszerűsége, hol a rendszerváltás legitimációs problémái, hol az új alkotmányozás szükségességének kritikájaként kapott helyet a szövegekben. Csupa olyan összefüggésben tehát, ahol az alkotmányozás mellett legfeljebb kiegészítő érv lehetett, s önállóan inkább csak az alkotmányozás ellenében kapott jelentőséget.

Stratégiák diszkurzív kontextusban

Mindaz, amit a háromféle fogalomalkotási stratégia kapcsán tapasztaltam és a fentiekben bemutattam, vagyis, a szubsztantív stratégia domináns szerepe jól egybevág a magyar politikai diskurzus olyan leírásaival, mint például Körösenyi Andrásnak a 90-es évek magyar

politikáját „emancipatorikus”, „normatív” és „konszenzusra törekvő főáramá”-ról (Körösi 2000) szóló elemzésével vagy a Bozók András által a „technokrata modernizáció”-val kapcsolatban megfogalmazottakkal (Bozók 2003). S az, hogy az alkotmányozási kísérlet vitáját az alkotmányosság szubsztantív felfogása jellemezte, ráadásul tökéletesen illeszkedik Sadurski kritikus megjegyzéseihez is a jogok diskurzusának „morális realista” és túlságosan professzionális vonásairól. Ezt azért hangsúlyozom, mert úgy vélem, az eltérő fogalomalkotási stratégiák jelenlétét és igazi szerepét, egy bizonyos fogalom „lényegileg vitatott” természetét akkor tudjuk legjobban megérteni, ha belátjuk, hogy az egyes stratégiák nem önmagukban érdekesek, hanem a politikai viták tágabb diszkurzív kontextusában nyerik el értelmüket.

Így az alkotmányozási kísérlet történetét alapvetően befolyásolta az a diskurzustörténeti tény, hogy a 90-es évek magyar politikájának domináns szólama egy – általam jobb híján így nevezett – *szociologizáló nyelv* volt, amelynek technokratikus és antipolitikai előfeltevései a politikai racionalitást a jogi, gazdasági, társadalomtudományi szakmai diskurzusokban horgonyozták le (Szűcs 2006, 2010). E nyelv jellegzetes érveinek jelenléte az alkotmányozási kísérlet szövegeiben is könnyen észrevehető. Ezért hivatkozott szinte minden egyes politikai szereplő az alkotmányjogászok munkájára, vagy ragadtathatta magát olyan kijelentésekre, mint a KDNP-s Isépy Tamás a már idézett szavaiban, hogy „nem szorul senki a saját kútfejére”, mert az alkotmányjogászok már pontosan meghatározták az alkotmány értelmét és rendeltetését. De a vita különböző szakaszaiban majdnem mindenki megfogalmazott hasonló gondolatokat.

A szociologizáló nyelvi leírásban a professzionális diskurzusoknak kitüntetett szerepe van a politikai valóság értelmezésében, s ezért egy olyan politikai ügyben, mint amilyen az alkotmányozás is, a politika funkciója annyi, hogy átültesse a gyakorlatba azt, amit a különböző szakmák képviselői megállapítottak. Ezért mondhatta például Bihari Mihály, hogy „lényegileg objektív kritériumok alapján ítélt meg”, hogy szükség van-e új alkotmányra (Somogyvári – Kisfaludy 1998: 93), s hivatkozhattak még azok is a szakmaiságra, akik egyébként tagadták, hogy kifejezetten „szükség” lenne új alkotmányra.

A korabeli magyar politikai diskurzus azonban korántsem volt homogén politikai nyelvi szempontból, s ez az alkotmányozási kísérlet dokumentumain is rajta hagyta nyomát. G. Nagyné Maczó Ágnes idézett megjegyzése arról, hogy a magyarok sosem voltak hatalomban a 20. századi *etnradikális* nyelv egyik jellegzetes toposzát, a nép és elit szembeállítását és a nép hatalomból való kirekesztettségét idézte fel. A többiek által felemlített 1100 éves magyar történelem, a magyar politikai hagyományok erős kötődése a parlamentarizmushoz és általában az alkotmányossághoz a *nemzeti történelem* nyelvére alludáltak. Ezek azonban, mint láttuk, meglehetősen marginális szerepet játszottak az alkotmányozási kísérletben, amit jól mutat, hogy például a Szentkorona-tan összehasonlíthatatlanul kisebb figyelmet kapott, mint 2010-ben. Aminek komolyabb funkció jutott, az a *reálpolitika* nyelve volt. A vitát nagyrészt szervező – s már a fentiekben is jópárszor előforduló – ellentétpár, azaz a „szükséghelyzet” és „lehetőség” fogalmai, s az ezekre reflektáló kritikai megjegyzések, amelyek az alkotmányozás elcsúszásától óvtak, mind a reálpolitika nyelvét vonták be az alkotmányozási kísérlet körüli polémiaiba.

Ha megpróbáljuk a háromféle fogalomalkotási stratégiát e politikai nyelvek kontextusában vizsgálni, hamarosan világossá válik, hogy a *szubsztantív* stratégia többnyire a „modern alkotmányosság” és az „alkotmányjogászok” összefüggéseiben értelmezte az alkotmányosság fogalmát, vagyis elsősorban a *szociologizáló* nyelvhez kötődött, s e tekintetben a legtöbb politikai résztvevő ugyanazt a nyelvet beszélte. Holott, elvileg nem lett volna feltétlenül szükséges: egy moralizáló vagy ideologikus nyelvi keretben is éppúgy helye lehetett volna a szubsztantív stratégiának, ilyenek azonban nemigen kerültek elő a vitában. Jellemző módon, a „modern alkotmányosság” értékei a legtöbb esetben taxatívan, mint egy

tankönyvszerűen összefoglalható (alkotmányjogi) tudományos tudás részei kerültek elő a legkülönbözőbb szövegekben. Aligha meglepő ezek után, hogy viszont az identifikációs stratégia inkább *etnoradikális* és *nemzeti történeti* összefüggésben került elő, amint az a már korábban idézett példákból is jól kivehető, hiszen a szociologizáló nyelv nem azonosulási lehetőséget, hanem „objektív kritériumokat” kínált, s ennek fényében különösen elgondolkodtató az identifikációs stratégiát követő érvek marginális szerepe. De a legérdekesebb talán az *epochalista* stratégia, amely részben a *szociologizáló*, részben viszont a *reálpolitikai* nyelv kontextusában jelent meg: bár előfordult, hogy valaki „objektív szükség” lásson az alkotmányozásban, mint ahogy végső soron a „modern alkotmányosság” fogalma maga is epochalista módon értelmezi az alkotmányosságot, a vitát leginkább az a reálpolitikai nyelven megfogalmazott kérdés uralta, hogy kell-e, lehet-e, érdemes-e alkotmányozni éppen most.

Innen nézve válik világossá a „konzervatív alkotmányozás” sajátos kétarcúsága, s megvalósításának nehézsége. Egyfelől, egy olyan politikai térben került sor az alkotmányozásra, ahol a szociologizáló nyelv előfeltevéseinek köszönhetően viszonylag szűkre szabottak voltak mind az alapvető alkotmányos változás, mind a politikai egyetnemértés keretei, hiszen értelemszerűen a szubsztantív módon kezelt „modern alkotmányosság” normáival szemben nemigen lehetett alternatív megoldásokat felhozni, bár persze szóltak érvek a régi alkotmányszöveg megváltoztatása mellett. Másfelől, miközben a szociologizáló nyelv elvileg előfeltételezte egy minél szélesebbkörű és antipolitikai jellegű konszenzus megteremtésének lehetőségét, a reálpolitikai nyelv a „szükség” és „lehetőség” fogalmai révén nyitva hagyta a kérdés újrapolitizálásának lehetőségét: a sikeres alkotmányozás olyan esély volt, amelyet ki is lehetett használni, de el is lehetett véteni. Mindez, nem állítom ugyan, hogy bármely politikai szereplő cselekvési lehetőségeit érdemben korlátozta volna, de egészen biztosan korlátokat szabott a politikai tettek igazolása elé. A kormánypártiak számára ezért a konszenzus és az új alkotmány mielőbbi elfogadása, az ellenzékiek számára a konszenzus el nem utasítása és az alkotmányozás elhúzódása jelentek meg még igazolható politikai cselekvéseként az adott politikai nyelvi keretben.³

Lezárás

A fentiekben egy konkrét példa, az 1994 és 1998 közötti alkotmányozási kísérlet példáján azt próbáltam megmutatni, miként értelmezhető a legjobban az alkotmányosság fogalmának „lényegileg vitatott” természete, amennyiben a kérdéshez kevésbé normatív, mint inkább deskriptív módon, a diszkurzív politikatudomány eszköztára segítségével közelítünk.

Előadásom ennek megfelelően három részből állt:

Előbb arra tettem kísérletet, hogy négy különböző tanulmány – Jirí Příban, Venelin I. Ganev, Richard H. Fallon Jr. és Wojciech Sadurski munkái – segítségével felvázoljam az alkotmányosság körüli viták értelmezésének három lehetséges megközelítésmódját, hogy azáltal jobban megvilágítsam a „lényegi vitatottság” elméleti és politikai tétjét.

Ezután rekonstruáltam az alkotmányozási vitákban elforduló három különböző – identifikációs, szubsztantív és epochalista – fogalomalkotási stratégiát, megmutatva azt is, hogy ezek nem csak az adott magyar kontextus sajátjai, de általában is jellemzőek az alkotmányosság fogalmára.

³

Ezt a következtetésemet szöttem tovább egy 2011. május 20-22. között Prágában, *Liberal Democracy, Authoritarian Pasts and the Legacy of 1989: Comparative workshop on recent history of political and social thought in East Central Europe* címen szervezett konferencián tartott előadásomban (*The abortion of a conservative constitution making*), ahol az 1994-98 közötti alkotmányozási kísérletet a 2010-11-es alkotmányozással összevetve, mint egy konszenzus alapú politikafelfogás utolsó látványos projektjét értelmeztem, amelynek bukása előrevetítette már e konszenzualista politikakép visszaszorulását és egyfajta „politikai reneszánszt”, amelynek a 2010-11-es alkotmányozás erőteljesen majoritárius retorikája a jellegzetes, bár extrém körülményekhez szabott kifejeződése.

Végül pedig igyekeztem az alkotmányosság fogalom „lényegileg vitatott” természetének olyan értelmezését adni, az adott politikai kontextust meghatározó politikai nyelvek és a háromféle stratégia közötti kapcsolatok rövid bemutatásával, amely képes számot adni a különböző fogalomalkotási stratégiák meglehetősen komplex szerepéről az 1994-98-as alkotmányozási kísérlet vitáiban.

Zárásként pedig, nem lehet megkerülni a kérdést, hogy van-e a „konzervatív alkotmányozás” történetének tanulsága a jelen számára? Úgy gondolom, a tanulság igen egyszerű: a lényegi viták a politikából végül úgysem küszöbölhetők ki.

Bibliográfia

- Bence György (2000): Politikai filozófia a rezsimforduló után. *Világosság*. 5. sz. 70-76.
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987-2002*. Budapest: Századvég.
- Cartledge, Paul (2008): Greek political thought. The historical context. In: Rowe, Christopher - Schofield, Malcolm (eds.): *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*. Cambridge: CUP. 11-22.
- Fallon, Richard H. Jr. (1997): „The Rule of Law” as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, Vol. 97, No. 1, 1-56.
- Gallie, Walter Bryce (1956): Essentially contested concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, Vol. 56, 167-198.
- Ganev, Venelin I. (2004): History, Politics, and the Constitution: Ethnic Conflict and Constitutional Adjudication in Postcommunist Bulgaria. *Slavic Review*. Vol. 63. No. 1. 66-89.
- Körösényi András (2000 [1996]): A magyar politikai gondolkodás főárama. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Palonen, Kari (2010): *Küzdelem az idővel: A cselekvő politika fogalomtörténete*. Ford. Vincze Hanna Orsolya. Budapest: L'Harmattan.
- Priban, Jiri (2007). *Legal Symbolism*. Aldershot: Ashgate.
- Sadurski, Wojciech (2005): *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*. Dordrecht: Springer.
- Somogyvári István - Kisfaludy Zoltán szerk.(1998): *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai, 1994-1998. 1-2. kötet*. Budapest: Parlamenti Módszertani Iroda.
- Stimson, Shannon C. (2006): Constitutionalism and Rule of Law in Dryzek, John S. - Honig, Bonnie – Philips, Anne (eds.): *Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press. 317-332.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom: A nyelvi innováció mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest: L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010): *Az antalli pillanat: A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989-1993*. Budapest: L'Harmattan.
- Ten, Chin Liew (2007): Constitutionalism and the Rule of Law in Goodin, Robert E. – Pettit, Philip – Pogge, Thomas (eds.): *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Vol 2. London: Blackwell 493-502.